

Shirinova Nargiza Nuriddin qizi
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va
adabiyoti universitetining 2-kurs doktoranti
Tel:99 837-88-18 Email: shirinovanargizal605@gmail.com

ADABIY MANBALARDA TABDIL MASALASI

Annotatsiya: Ushbu maqolada adabiy manbalarni tabdil qilishdagi ba'zi muammolarga to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: tabdil, asliyat, matnshunos, transkripsiya, transliteratsiya, tadqiq, tamoyil, talqin.

XX asr ikkinchi yarmidan e'tiboran jahon filologik tadqiqotlarida yangicha yondashuvlar va paradigmalarning vujudga kelishi soha taraqqiyotini keskin ko'tarish bilan birga, fanlararo uzviylik va uyg'unlik masalalariga qat'iy rioya qilishni dolzarb masalaga aylantirdi. Matnshunoslik sohasiga kirib kelgan matn tabdili muammolari, ayni chog'da, sinergetika, semiotika kabi bir qancha yangi tadqiq metodlarining badiiy matn tabdili tadqiqida hal qiluvchi o'rinni egallashiga olib keldi. Matnshunoslik va manbahunoslikda asliyat va tabdil ilmi masalasi tadqiq etilishi zarur bo'lgan asosiy ilmiy muammolardandir. Shu bois xalqimizning ko'p asrlik madaniyati, milliy qadriyatlari bilan bog'liq mumtoz asliyatlarni tabdil etish, ulug' mutafakkirlarimiz va shoirlarimizning asarlarini bugungi kun o'quvchisining ehtiyojlarini hisobga olib tabdilini amalga oshirish, tabdil qilishning nazariy asoslari, mumtoz asarni matniy tadqiq etish kabi masalalar va ularing o'ziga xos xususiyatlarini belgilash muhim vazifalardan biri bo'lib qolmoqda. Asliyat va matn tabdili masalasi matnning takomil bosqichlarini aks ettirishi jihatidan muhim ilmiy muammolardan. Dunyo matnshunosligida asliyat va tabdil muammolari ancha chuqur o'rganilgan bo'lsa-da, lekin mamlakatimizda yetarli darajada tadqiq etilgan emas. Bu fikrlarni Alisher Navoiy asliyatlarini va tabdiliga nisbatan ham aytish mumkin.

Mustaqillik yillarida xalqimizning o'tmish madaniy merosini yuzaga chiqarish, buyuk iste'dod sohiblari qoldirgan ulkan ilmiy-ma'naviy, adabiy merosni xalq mulkiga aylantirish sohasida jiddiy tadqiqotlar amalga oshirildi. Ayniqsa, oxirgi yillarda xalqimizning mumtoz ma'naviy merosi matnshunoslik va manbahunoslik sohasining diqqat markaziga chiqdi. Shu jihatdan, Alisher Navoiy asarlarini eski o'zbek yozuvidan joriy alifboga ko'chirish saviya va sifatini tubdan ko'tarish, matndagi iste'moldan chiqqan turkiy so'zlarni tushuntirish, chet so'zlar va diniy atamalarga izohlar berish, tabdil variantlarini yangicha tamoyil va usullarga tayanib amalga oshirish matnshunoslik va adabiy manbahunoslik sohasining eng muhim masalalaridan hisoblanadi. Shunga ko'ra, ulug' shoir asarlari misolida asliyat va tabdil muammolari masalasini o'rganishga katta ehtiyoj bor. Navoiy asarlarining so'nggi tabdili bo'lgan 10 jildli "To'la asarlar to'plami" 20 jildli "Mukammal asarlar to'plami" tabdilidan farq qilmaydi. Hammaga ma'lumki, bu tabdillar ko'p nuqsonlarga ega. Ularni bartaraf etmasdan turib, navoiyshunoslikni rivojlantirib bo'lmaydi. Shu paytgacha ushbu tabdillardagi xato va kamchiliklar kompleks tahlil qilinmadi¹.

Avvalo, shu o'rinda, tabdil istilohiga sharh berib o'tish o'rinli. Tabdil "almashtirish", "o'girish" ma'nolarini anglatadi. Jahon matnshunosligida tabdilning "transkripsiya" va "transliteratsiya" deb ataluvchi usullari bor. Bu usullar tor ma'noda bir yozuvning ikkinchi bir yozuvga aynan o'zgartirilishiga aytiladi. Alibek Rustamov shunday yozgan edi: "Bir yozuvdagi matni ikkinchi bir amaldagi yozuvda ko'chirishni shartli ravishda hozirgi ilmda "transliteratsiya" (harf ko'chirish) deyiladi. Ammo bu terminning asosiy ilmiy ma'nosi bir yozuvdagi harflarni ikkinchi yozuvda aynan aks ettirishdir.."². Tabdil keng ma'noda eski alifboda bitilgan o'tmish bitiklarini joriy alifboda kitobxonlarga yetkazish

¹ Abdulxayrov M. Asliyat va tabdil muammolari. T.: "Adast Poligraf" nashriyoti, 2023, 8-bet

² Rustamov A. Matnchilgimizdagi nuqsonlar//0'zAS, 1982-yil, 3-sentyabr, № 36 (2672). -B.1.

usulidir. Bu sohaning nazariy masalalari bilan matnshunoslik shug‘ullansa, uning amaliyoti bilan Alibek Rustamov ta‘biri bilan aytganda “matnchilik” shug‘ullanadi. Matnni tabdilga tayyorlash, birinchi navbatda, asarning asliyat nusxalari ustida ishlash, uni to‘g‘ri o‘qish, ayniqsa, badiiy matn salohiyatini anglash tadqiqotchidan keng qamrovli bilim talab qilardi. Xususan, matnshunos tadqiqotchi badiiy metod yoki ijodiy metod tamoyillarini to‘laqonli ravishda matniy tadqiq etishi lozim edi ³.

Shu o‘rinda aytib o‘tish joizki, matnni tadqiq qilishda tabdilning o‘rni va ahamiyati ham kattadir. Chunki bu jarayonda tadqiqotchi xatoliklarga yo‘l qo‘ysa, asl manbaning mazmun-mohiyatiga putur yetadi. Bu jarayonga tadqiqotchilar mas‘uliyat bilan yondashishi lozim. Asar matni muallif yoki tarjimon davridagi tildan joriy tilga tarjima qilinishiga ham tabdil deb aytiladi. Bunda ayrim nashrga tayyorlovchilar tilning tarixiyilgini bir qadar saqlab qolish hollari ham uchrab turadi.

O‘zbek matnchiligida XV asr oxiri yoki XVI asr boshlarida kitobat qilingan adabiy manbalarni o‘rganish, joriy imloga tabdil (transliteratsiya) qilish va ularni tabdil etish bilan bog‘liq katta salmoqqa ega ilmiy hamda amaliy tajriba to‘plangan. Xususan, Mir Alisher Navoiyning ulkan merosini tabdil qilish ustida olib borilgan amaliy harakatlar bir necha matnshunos olimlar tomonidan amalga oshirilgan. Istiqloq sharofati bilan mumtoz yozuvimizda bitilgan shoir asarlari nafaqat kirill alifbosida, balki lotin yozuvida ham o‘z ifodasini topayotir. Biroq bu tabdillarda, o‘z navbatida, shu imkoniyatlarga muvofiq, professional bilim va ko‘nikma yetishmasligi namoyon bo‘layotganligi ham sir emas. Ayni paytda, bu sohada qilinadigan vazifalardan ham ko‘z yumib bo‘lmaydi. Shoir asarlarining joriy lotin yozuviga qilingan tabdillari kirill yozuvidagining o‘zi. Har bir yangi tabdil oldingilaridan mukammal bo‘lishi lozim. “Matnning aniqlik darajasi, kitobxon tomonidan tushunilish darajasi ijtimoiy masaladir, - deydi mashhur matnshunos olim S.Reyser. - Shu jihatdan matnshunosning xalq oldida katta mas‘uliyati bor. Matnshunoslik masalalari bugun ijtimoiy-siyosiy masalaga aylanib bo‘ldi” ⁴.

Shuni ta‘kidlash kerakki, tabdil nashrlar keng kitobxonlar ommasini uchun tushunarligi bilan ham muhim sanaladi. Masalan, “Qobusnoma”ning Ogahiy tarjimasi, “Mahbub ul-qulub”ning Porso Shamsiyev tabdili.⁵ Turli yillarga oid yuzdan ortiq qo‘lyozma va toshbosma nusxaga ega muayyan asarning matn tarixini o‘rganmasdan, uning tili yoki badiiyatini yoritish borasida qanchalik zahmat chekilmasin bu tugal ish hisoblanmaydi.

Ba‘zan mumtoz adabiyot manbalarining eski o‘zbek yozuvidan joriy alifboga tabdilida, mazkur matnlarning talqinida yoppasiga savodsizlikni kuzatamiz. “Yoppasiga” deyishimizdan maqsad, tabdil qilingan ayrim matnlardagi xatolar nafaqat shaklda, balki ma‘noda ham, talqinda ham bir yo ikki o‘rinda emas, ketma-ket, qatorasiga sodir etiladi. Ayniqsa, adabiy so‘z, jumla, matnlarni o‘zbekchalashtirishda o‘ta e‘tiborsiz va mas‘uliyatsiz yondashuvlar, tarjimada o‘zbek tilini dominant sifatida bilmaslik va natijada o‘zbek tilining tabiatini hisobga olmasdan chet tillarga sun‘iy tarzda moslashtirishlar, maxsus tushuncha va istilohlarni izohsiz, bilib-bilmasdan qo‘llash tufayli qo‘pol xatolarga yo‘l qo‘yiladi. Masalan, joriy yozuvimizda va og‘zaki nutqda amalda bo‘lgan, tilimizga allaqachon o‘zlashib ketgan “Olloyor” so‘zini yozuvda “Ollohyor”, “Allohyor” deb yozish va zo‘rma-zo‘raki talaffuz qilishga o‘zni majburlashning sababi nimada?⁶ Adabiyotshunos olim N.Jabborov o‘zining “Adabiy manbalarda matn tahriri masalasi” maqolasida rus olimi B.M.Istrinning “matn tahriri”ni ta‘riflab aytgan quyidagi so‘zlarini keltiradi: “Tahrir deb adabiy yodgorlikning shunday qayta ishlanishiga aytiladiki, bunda u qandaydir ijtimoiy voqelik talabiga ko‘ra yoki ko‘pincha adabiy ehtiyojdan va kitobsevarning tab‘idan kelib chiqib yoxud til sofligiga erishish niyatida aniq maqsadga qaratilgan holda amalga oshiriladi”⁷. Maqola davomida tahrirning to‘rtta turi – g‘oyaviy, uslubiy, asardagi ma‘lumotlarni boyitishga qaratilgan va bir necha turni o‘zida mujassam etgan qorishiq tahrirlar o‘zbek adabiyoti materiallari

³ Hayitmetov A. Adabiy merosimiz ufqlari. - T.:0 ‘qituvchi, 1997. - B .52-53

⁴ Reyser S.A. Osnovi tekstologii. Izd.2-e. L., Prosveshenie, 1978.-B.7.

⁵ Habibullayev A. Adabiy manbashunoslik va matnshunoslik, Toshkent,2000, 126-bet.

⁶ R.Zohid. Matnshunoslik va adabiy manbashunoslik. O‘quv qo‘llanma. T.: Yashil yaproq nashr-matbaa uyi, 2023, 109-bet.

⁷ Jabborov N. Adabiy manbalarda matn tahriri masalasi.//Maqolalar to‘plami. Qarshi, “Nasaf” nashriyoti, 2013, 6-bet.

asosida tadqiq etilgan. Xo'sh, matn tahririning mazkur tasnifidan kelib chiqilsa, yuqorida keltirilgan "Ollohyor" yoki "Allohyor" shakli tahrirning qaysi turiga mansub? Garchi izohlash biroz qiyinchiliklar tug'dirsa ham, bu so'z shaklida g'oyaviy tahrirga yo'l qo'yilgan, degan bo'lardik. Negaki, joriy yozuvimizda va og'zaki nutqda allaqachon "Olloyor" shaklida o'zbek tilining lug'at fondiga aylangan bu so'zni faqat asliyatdagi soflikni saqlashga urinish deb baholasak, boshqa bir muhim jihatni e'tibordan soqit qilgan bo'lamiz. "Olloh" (الله) lafzidagi "h" (ه) harfi asliy, ya'ni o'zak harflaridan biridir. Arabcha matnda "Olloh"dagi "h" tushib qolsa, (آ) shakli harakat – qisqa unilarning joylashishiga ko'ra turlicha o'qilib, turlicha (masalan: "emasmi", "ogoh bo'l, ey...", "magar" kabi) ma'nolarni ifodalashi mumkin. Tabiiyki, arab tilida "Olloh" lafzidan "h" harfining tushib qolishi qo'pol xato hisoblanib, ma'noning butunlay o'zgarishiga sabab bo'ladi. O'zbek tilida ham bu so'zning o'zi yolg'iz kelganida "h" harfi hech qachon tushib qoldirilmaydi. Ammo o'zbek tili talaffuziga o'zlashgan Olloyor, Ollobergan, Olloquli kabi qo'shma so'zlarda va oxiriga "ollo" lafzi qo'shilgan – Abdullo, Nasrullo, Samadullo kabi ismlarda "h"ning borligi yoki yo'qligi ma'noga ta'sir qilmaydi. Qolaversa, tilimizda ayni holatda "he" tovushining qo'llanishi talaffuzni qiyinlashtiradi. Shuning uchun bu "h" harfi yozuvda ham aks ettirilmagan. Agar – asliyat yozuvida mavjud bo'lgani uchun bu harf o'zbek yozuvida ham, bu tovush o'zbek nutqida ham aks etishi kerak – deyilsa, ona tilimiz kamsitilgan bo'ladi. Yoxud ba'zilarining: "Olloh" lafzidan "h" tushib qolsa, (آ) shaklidagi (لا) inkor yuklamasi sababli (?) "Olloh yo'q" degan ma'noga dalolat qilib qolishi mumkin" degan mutloq asossiz gumonlariga kelsak, bu "ehtiyotkorlik" avvalo, savodsizlik oqibatidir. Qolaversa, muayyan tilning talaffuz qoidalaridan kelib chiqqan mazkur holatni boshqa tildagi lisoniy hodisalarga qorishtirib, uni e'tiqodga daxldor masala deb qarashda nafaqat savodsizlik, balki kaltabinlik ham bor. Sog'lom aqida ko'r-ko'rona qo'rquv, gumon bilan emas, xolis ilm bilan barpo bo'ladi. Dunyodagi barcha xalqlar, qabila-elatlar o'ziga xos tili bilan yaratilgan. Ona tili, uning tabiati, barcha qonun-qoidalari har bir xalqning belgilab qo'yilgan daxlsiz huquqi. Bu haqqa tajovuz qilish haqiqatga qarshi borishdan boshqa narsa emas.⁸

Matn tabiatidan uzoqlashish bilan bog'liq bunday xatolarni ommaviy nashrlarning aksariyatida uchratish mumkin. So'fi Olloyorning "Sabotul ojizin" asari matni tabdilida ham ko'plab noaniqliklarni kuzatish mumkin. Bunga dalil sifatida "Sabotul ojizin"ning "Mehnat"⁹ nashriyotida chop etilgan matnidan bitta misol keltiramiz:

Riyozat bandig'a berkit oyog'in,

Ko'tarma boshidan taqvo tuyog'in.

Taqvo tushunchasi o'zining asos e'tibori bilan yuksak maqomni ifodalaydi. Bu maqomni topgan inson qadriyati shu qadar ko'tariladiki, oyog'i zamindan uzilmasdan, nazari samolarga yetadi, yerda turib, Haqqa bog'lanadi. Shuning uchun ham Qur'oni karimning avvalgi suralari, avvalgi oyatlaridanoq taqvo haqida so'z boradi, bu ulug' kitobning faqat taqvo egalarini to'g'ri yo'lga boshlashi eslatiladi. Tabiiyki, taqvo tushunchasi zamiridagi bu oliy mazmun mumtoz matnlarda butun badiiyati bilan baland pardalarda vafq etilgan. Nahotki, bu oliy mazmunni hayotining dasturiga aylantirgan, umrini shu e'tiqodda kechirgan So'fi Olloyordek shaxs taqvoni hayvonga o'xshatsa, uni tuyoqli qilib tasvirlasa?! Bu na e'tiqodga, na badiiyat qonuniga to'g'ri keladi? Demak, bu yerda yo matnni ko'chirgan kotiblardan yoki nashrga tayyorlovchilardan xato o'tgan. "Mehnat" nashriyoti chop etgan nashrga asos bo'lgan matnni tekshirib, shunga amin bo'ldikki, adashish kotibdan emas, nashrga tayyorlovchilardan sodir bo'lgan. Bu o'rinda ham ayrim so'zlarning shaklan o'xshab qolish hodisasi nashrga tayyorlovchilarni chalg'itganini kuzatish mumkin. Arabiy imlodagi نياغين so'zidagi ت(t) harfidan so'nggi qisqa unli "a" emas, "u" qilib o'qilgan. Natijada xunuk xato yuz bergan. Aslida "taqvo tayog'i" deb o'qilishi kerak edi.

⁸ R.Zohid. Matnshunoslik va adabiy manbashunoslik. T.: Yashil yaproq nashr-matbaa uyi, 2023, 111-bet.

⁹ So'fi Olloyor. Sabot ul-ojizin (Nashrga tayyorlovchilar Hoji Po'latqori Muhammad Ali, Mahmud Hasaniy, Mirsolih Qosim), T.: "Mehnat" 1991

Shunda misradan misraga uzluksiz kuchayib borgan mazmun uyg'unligi to'la saqlanadi va badiiy mantiqqa rioya qilingan bo'ladi.¹⁰

O'zbek matnshunosligida bahslarning eng qizg'ini mumtoz adabiyot namunalarining joriy imloga tabdilidagi xatolar ustida kechishi tabiiy hol. Negaki shu kungacha tabdil qilingan asarlarning birortasi (hatto ularning ilmiy-tanqidiy matni ham) jiddiy matnshunoslik tekshiruvidan o'tmagan. Aslida, o'zbek matnshunosligining nazariy asoslari mana shu jarayonning ichida shakllanadi. Muayyan asar tabdili matn tarixining davomidir. Matn tarixining zamonlararo o'zgarish darajasi qanchalik aniqlashsa, tabdil variantining aslga muvofiqlik darajasi shunchalik yuqori bo'ladi. Demak, mumtoz adabiy merosimiz namunalarining joriy imloga tabdilini tanqidiy o'rganish matnshunoslikning fundamental masalasidir.

Adabiy meros tadqiqi va targ'ibi yo'lida bilib-bilmay sodir etilayotgan nuqsonlarning sababini yuqori saviyada saboq beruvchi ustozlarning kamligi, shuning uchun ularni jon qulog'i bilan tinglovchi talabalarning undan-da kamligi bilan izohlasak, muhim jihatni e'tibordan soqit qilgan bo'lamiz. Muhimi, qadimiy manbalarni o'rganish va o'rgatish ishiga munosabat o'zgarishi kerak. Shundagina olimlarimiz ta'kidlagan matnshunoslikning sistemali yaxlit nazariyasi va ilmiy-metodologik mezonlarini ishlab chiqish, ta'lim standartlari, o'quv rejalarida birinchi blok fanlar qatorida sanaladigan «Chet tillar» tarkibiga sharq tillarini ham kiritish, ilmiy-tanqidiy matn tayyorlashdek zahmatni har tomonlama moddiy va ma'naviy rag'batlantirish, jumhuriyat miqyosida matnshunoslik hay'atini tuzish, matnlarni tayyorlaydigan va chop etadigan mutaxassis hamda nashriyotlarning vakolat darajasini belgilash kabi masalalarga jiddiyoq e'tibor qaratiladi¹¹. Munosabat jiddiylashgach sohaga bevosita va bilvosita aloqador kishilar yuqorida sanalgan masalalarning amaliy yechimini «ushalmas orzu» degan gumon bilanmas, balki ertaga aniq yuzaga chiqadigan real vaziyat taqozosi o'laroq qabul qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdulxayrov M. Asliyat va tabdil muammolari. T.: "Adast Poligraf" nashriyoti, 2023, 8-bet
2. Hayitmetov A. Adabiy merosimiz ufqlari. - T.:O'qituvchi, 1997. - B .52-53
3. Habibullayev A. Adabiy manbashunoslik va matnshunoslik, Toshkent,2000, 126-bet.
4. Rustamov A. Matnchiligimizdagi nuqsonlar//O'zAS, 1982-yil, 3-sentyabr, № 36 (2672). -B.1.
5. Reyser S.A. Osnovi tekstologii. Izd.2-e. L., Prosveshenie, 1978.-B.7.
6. R.Zohid. Matnshunoslik va adabiy manbashunoslik. O'quv qo'llanma. T.: Yashil yaproq nashr-matbaa uyi, 2023, 109-bet.
7. So'fi Olloyor. Sabot ul-ojizin (Nashrga tayyorlovchilar Hoji Po'latqori Muhammad Ali, Mahmud Hasaniy, Mirsolih Qosim), T.: "Mehnat" 1991
8. Jabborov N. Adabiy manbalarda matn tahriri masalasi.//Maqolalar to'plami. Qarshi, "Nasaf" nashriyoti, 2013, 6-bet.

¹⁰ R.Zohid. Matnshunoslik va adabiy manbashunoslik. T.: Yashil yaproq nashr-matbaa uyi, 2023, 117-bet.

¹¹ Qarang: Matnshunoslik davr talablari darajasidami? Davra suhbatlari // O'zbekiston adabiyoti va san'ati. 2010 yil 2-iyul. №27.